

TÜRKİYE'DE MUHAFAZAKÂR MEDYANIN 2000 SONRASI DÖNÜŞÜMÜ ÜZERİNE DEĞERLENDİRME

Şenol ÇARIK¹

Öz

Medya Türkiye'de her dönemde sosyal ve siyasal gelişmelerde oldukça önemli bir işleve sahip olmuştur. Siyasal yapılar açısından kitle iletişim araçları yüksek bir değer teşkil etmiştir. Kitle iletişim araçlarının ayrıca, rızanın temini ve ideolojinin yeniden üretiminin devamlılığı noktasında büyük bir rolü vardır. Türkiye'de 1980 sonrasında neoliberalizm ile birlikte pek çok alanda olduğu gibi basın/medya alanında da değişim yaşanmıştır. 1980'li ve 1990'lı yıllarda daha çok Anadolu'daki iş adamları, KOBİ'ler, tüccarlar ve esnafa dayanan muhafazakâr sermaye tabanı, 2000 sonrasında büyümüş, holdingleşme artmıştır. Muhafazakâr burjuvazi dışı açılmayı hedeflemiş, küresel sermaye ve Avrupa'yla ilişkileri geliştirerek sistemle bütünleşmeye çalışmıştır. Sermaye yapısındaki bu dönüşümle birlikte, genel itibariyle medyada, özellikle de muhafazakâr medyada dönüşümler gözlenmiştir. Bu makalede muhafazakâr medyanın dönüşümünün iktisadi, siyasal ve düşünsel zeminin değişimiyle birlikte incelenmesi yoluna gidilmiştir. Çalışmadaki temel tez, Türkiye'de muhafazakâr medyanın 2000 sonrasında, yapısal anlamda, haber içeriği ve söylem olarak dönüştüğüdür. Geçmişteki radikal tavır yerini ılımlı söyleme, neoliberalizm ve piyasa koşullarına uygun yapıya bırakmış, muhafazakâr çevrenin siyasetleri ve söylemleri değişmeye başlamıştır. 2002'den itibaren siyasal iktidarın sürdürdüğü ılımlı ve merkezileşen politika, söylemlerin, 80 ve 90'lı yıllarda bir kısmı kapitalist sisteme muhalefet eden, bir kısmı "ahlaklı kapitalizm"i savunan, dini ve kültürel referanslar üzerinden gelişmeleri yorumlayan geleneksel siyasal İslamcı-muhafazakâr çevrenin yayınları üzerindeki etkisi incelenmiştir. Sözü edilen yayın organlarının büyük bölümünün 2000 sonrasında, siyasal iktidarın politika ve söylemleri paralelinde dönüşüm gösterdiği görülmüştür. Ana akım medyanın sahiplik yapısının süreç içerisinde büyük oranda siyasi iktidara yakın sermaye gruplarına geçmesiyle, ana akım medya-muhafazakâr medya arasındaki farklar azalmıştır. Medyanın büyük çoğunluğu merkezileşmiş, benzer bir yapıya dönüşmüştür. Yeni muhafazakâr sermayenin sahibi olduğu medya gruplarının yalnızca muhafazakâr medyayı değil, bu medyanın da dâhil olduğu yeni merkezi bir medyayı da kapsadığı görülmüştür.

Anahtar kelimeler: Muhafazakârlık, Muhafazakâr Medya, Basın, Gazete, Dönüşüm.

Araştırma Makalesi | Geliş Tarihi: 04.01.2022 - Kabul Tarihi: 18.04.2022

Çarik, Ş. (2022). "Türkiye'de Muhafazakâr Medyanın 2000 Sonrası Dönüşümü Üzerine Değerlendirme".
Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (AKSOS), sayı 11, s. 242-264.

AN ASSESSMENT OF THE TRANSFORMATION OF CONSERVATIVE MEDIA IN TURKEY AFTER 2000

Abstract

The media always has an essential function in social and political developments in Turkey at every point in time. In terms of political structures, the mass media constituted a considerable value. The mass media equally have a principal role in the provision of consent and the continuity of the reproduction of ideology. After 1980, there was a change in the media/media and many areas of neoliberalism in Turkey. The conservative capital base, predominantly based on businessmen, SMEs, traders, and tradesmen in Anatolia, grew after 2000, and conglomerate business increased. The conservative bourgeoisie aimed to open up to the outside and integrate with the system by developing global capital and relations with Europe. Along with this change in the capital structure, transformations were observed in the media in general, especially in the conservative media. In this article, the transformation of the conservative media was examined together with the change in economic, political, and intellectual basis. The fundamental thesis in the study is that after 2000, conservative media in Turkey transformed structurally as news content and discourse. The radical attitude of the past has been replaced by reasonable discourse, neoliberalism, and market conditions, and the politics and rhetoric of the conservative environment have begun to change. Since 2002, the influence of moderate and centralised politics and rhetoric perpetuated by political power on the publications made by the traditional political Islamist-conservative environment has been examined. Some of them opposed the capitalist system in the 80s and 90s; some advocated “moral capitalism”, and some interpreted developments through religious and cultural references. After 2000, it was identified that most of the publications mentioned above were transformed in parallel with the policies and rhetoric of political power. The differences between the mainstream media and conservative media have decreased as the ownership structure of the mainstream media has shifted mainly to capital groups close to political power in the process. The majority of the press has become centralised and transformed into a similar structure. It has been observed that the media groups owned by the neo-conservative fund include the conservative media and a new centralised media.

Keywords: Conservatism, Conservative Media, Press, Newspaper, Transformation

Giriş

Endüstri Devrimi, Aydınlanma Devrimi ve Fransız Devrimi gibi devrimlerin yaşandığı 17. ve 18. yüzyıllarda ortaya çıkan siyasal bir düşünce olan muhafazakârlık; devrimler ve devrimci ideolojiye, genel itibarıyla de 1789 Fransız İhtilali'nin fikri alt yapısını oluşturan “aydınlanma”ya ve “modernite”ye tepki biçiminde ilerleyen akımın adıdır. Toplumun köklü biçimde değişmesine

karşı çıkmakta olan muhafazakârlık, bu konumlanışına gerekçe olarak, radikal değişimler sonucunda düzeltilmesi mümkün olmayan etkiler ve yıkımların meydana geleceği savını ileri sürmektedir.

Türkiye’de de bilhassa Tanzimat ve Islahat Hareketleri döneminde, değişimin mevcut kurumların korunmasıyla birlikte hayata geçirilmesi düşüncesine rağmen, bu fikri yetersiz gören muhafazakâr bir tavrın ortaya çıktığı gözlenmiştir. Cumhuriyet’in ilk yıllarında devrime yönelik doğrudan bir ifadeye bulunmadığı görülmekle birlikte, muhafazakâr tavır, gelenekçi ve kültürel bir bakış açısıyla zaman zaman da “cumhuriyetçi muhafazakâr” anlayışla entelektüel bir arka plân oluşturmuştur. Türkiye’de tarihsel süreç içerisinde siyasal söylem olarak Demokrat Parti (DP) ile birlikte merkez sağın ideolojisi olarak benimsenmiş olan muhafazakârlık, Yeni Dünya Düzeni’nin etkin olduğu 1980’le beraber Amerika ve İngiltere’de iktidara gelmiş, birçok ülkede etkin olmaya başlamıştır. Söylem doğrultusunda, Türkiye’de de bu yönde bir siyasal alanın geliştiği ve kendine has kodlarla kesişen düşünce şeklinin belirdiği görülmüştür. Söz konusu düşüncenin, bir yanıyla gelenekten beslenen dini anlatımla oluştuğu gözlenirken, diğer yanıyla da yönünü değişime çeviren bir kavrayışa sahip olduğu belirlenmiştir. Anavatan Partisi ile birlikte 1983’te iktidara gelen bu söylem, kendisini “muhafazakâr demokrat” kimlikle tanımlayan Adalet ve Kalkınma Partisi’nin 2002 yılında iktidar oluşu ile birlikte giderek yaygınlaşmıştır.

Çalışma, Türkiye’de özellikle de 2000 sonrasında siyasal yapı ve sermaye yapısındaki değişimle birlikte, medyanın ve muhafazakâr medyanın gösterdiği değişimleri ortaya koymayı amaçlamaktadır. 1980 öncesinde daha dar ve marjinal anlamda yayın yapan muhafazakâr çizgideki basın yayın kuruluşları, 12 Eylül 1980 rejiminin ve yarattığı siyasal ortamın da desteğiyle kitleleşmeye ve yayın çizgisini değiştirmeye başlamıştır. Çeşitli holdingler, siyasal yapılar ve tarikat çevreleri 1990’lı yıllardan itibaren çok sayıda gazete, dergi, radyo istasyonu ve televizyon kanalı kurmuşlardır. 2002 yılından itibaren, Siyasal İslamcı-muhafazakâr çevrenin siyasetlerini ve söylemlerini değiştirmeye başladığı görülmüştür. Daha sert ve radikal tutumlar yerini ılımlı bir söyleme, liberalizmle ve piyasayla işbirliği halinde yürüyen bir siyasete bırakmıştır. Bu tarz ve söylem değişikliği Siyasal İslamcı-muhafazakâr medyanın da yayın politikalarını, sınırlı bir kısmı haricinde, büyük oranda değiştirmiştir. Çalışmada yöntem olarak; ilk olarak ana hatlarıyla muhafazakârlık ve Türkiye’de muhafazakârlığa değinilmektedir. Türkiye’de muhafazakâr medyanın tarihsel arka planı ve 2000 sonrasında medyanın ve muhafazakâr medyanın,

muhafazakâr sermaye yapısının değişimiyle birlikte yaşadığı dönüşüm incelenmektedir. Bu kapsamda, kitap, dergi, gazete, makale, tez gibi birçok kaynaktan yararlanılmaktadır. Çalışmada son olarak, Türkiye'deki mevcut muhafazakâr medyanın önemli temsilcileri olan ve muhafazakâr düşüncenin fikir, siyaset ve pratik üretimde işlevsel kurumları olarak görülen *Yeni Şafak* ve *Milli Gazete* ele alınmaktadır. Bu iki gazetede yapısal değişimler ile haber ve söylemindeki değişimler, çeşitli olaylara ilişkin söylemlerdeki değişimler incelenmektedir.

Kavramsal ve Tarihsel Açından Muhafazakârlık

Muhafazakârlık “olduğu gibi muhafaza etmek”, “korumak” (Marshall, 1999:512) anlamlarını taşımaktadır. Kelime Latince “conservare”den türemiştir. Felsefi bir fikir ve politik bir tutum olarak muhafazakârlık, halihazırdaki politik, toplumsal ve iktisadi düzenin değerine ve mümkün olduğunca muhafaza edilmesinin gerekliliğine kanaat getirmiştir (Güler, 2010:117). Muhafazakârlık eski düzene ait kurumların yeni düzende de bulunması gerektiğini ve bu kurumların süreç içerisinde kendiliğinden dönüşüme uğrayacağını savunmaktadır. Bu görüşüyle evrimci bir değişimden taraf olduğunu ilan etmektedir (Yanardağ, 2013:16).

Diğer birçok düşünce gibi muhafazakârlık da “ideoloji çağı” olarak nitelendirilen 19. yüzyılda doğmuştur. Muhafazakârlığa dair yazılmış ilk teorik eser, muhafazakârlığın kurucusu olarak görülen, İrlanda asıllı İngiliz Edmund Burke (1729-1797) tarafından 1790'da yayımlanan “Fransa'daki Devrim Üzerine Düşünceler” (Reflections on the Revolution in France)'dir. Burke bu eseriyle, muhafazakârlığın teorik alt yapısını inşa etmiştir: “*Bizzat Edmund Burke'ün eserinin başlığından anlaşılacağı gibi muhafazakârlık, devrim ile gelen modernliğe tepkinin ürünüdür*” (Gencer, 2012:280).

Muhafazakârlık kavramının, 1815 sonrasında Fransız yazar, siyasetçi ve diplomat François-Rene de Chateaubriand tarafından ve genel anlamıyla siyasi yelpazenin “sağ” kanadını belirtmek için kullanıldığı görülmüştür.

Aydınlanma'ya ve onun akıl kavrayışına, sözü edilen bu aklın mahsulü olan politik projelere ve bu projelerin istikametinde toplumun dönüştürülmesine dair önerilere ve pratiklere karşıtlık biçiminde ortaya çıkan muhafazakârlık, rasyonalist siyaseti sınırlandırmayı ve toplumu Fransız İhtilali gibi devrimci dönüşümlerden korumayı hedefleyen filozof, yazar, ve politikacıların eleştirileriyle biçimlendirilmiştir (Özipek, 2017:18). İnsanın genel olarak

sınırlı bir yapıya sahip olduğunu savunan muhafazakârlığa göre, insanın akli da bu anlamda sınırlı kalmaktadır. Muhafazakâr düşünür David Hume, akla yoğun bir biçimde itiraz etmiş ve onun yerine “tecrübe”yi koymuştur. Edmund Burke’e göre, muhafazakârlar, insanların akli ölçü alarak yaşamalarından ve davranmalarından endişe duymuştur. Çünkü, muhafazakârlar “insandaki aklın yetersiz olduğunu ve insanların bu küçük akıl yerine, ulusların ve çağların birikiminden ve sermayesinden yararlanması gerektiğini” düşünmüşlerdir (Burke, 2005:11-12).

Muhafazakârlara göre toplum, farklı kurumlar ve normlardan oluşan bir bütün özelliğindedir. Onların değerli gördüğü bütün kuruluşlar, doğal hakların, evrensel boyuttaki insan yaklaşımlarının yahut açık bir akitin değil, tarihsel bir ilerlemenin sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Din, gelenek, görenek, anane, adet ve önyargı vb. kurumlar ve bu kurumların içermiş olduğu normların imtiyazlı pozisyonu muhafazakârların toplum kavrayışının esas niteliklerinden birisidir (Özipek, 2017:84). Öte yandan bireylerin tâbi olan ve emniyet içerisinde olmak arayışında bulunan canlılar olduğunu savunan muhafazakârlar, bu davranış şeklinin bireyleri ait olma ve toplumda kök salmaya yönelttiğini belirtmektedirler.

Tarihsel süreç içerisinde pragmatik tavırlar almış olsa da esas olarak gelenekçi, tutucu ve kutsalı muhafaza etmeye çalışanlarıyla toplumu ilerletme hedefindeki dinamiklerin karşısında yer almış olan muhafazakârlık, bu yönelimiyle egemen sınıfların siyasal pozisyonlarından birisi olduğunu göstermiştir.

Muhafazakârlığın iki yüz yılı aşkın geçmişinin, bir bakıma “eski”den beslenmekte olan “yeni muhafazakâr” düşüncelerin çizgisel bir ilerleyişi şeklinde değerlendirilebileceğini savunan Hilal Onur İnce, bu çizgiselliği şu görüşüyle ortaya koymuştur:

“Eski”, ‘yaşlı’, ‘yeni’ veya ‘devrimci muhafazakârlık’ ya da radikal muhafazakârlık ve ‘muhafazakâr devrim’ gibi etiketlendirmelerin yanı sıra, 1945 sonrasında günümüze kadar kavramsallaştırılan ‘demokratik’, ‘modern’, ‘teknokratik’ veya ‘Aydınlanmacı muhafazakârlık’ benzeri yaklaşımların ‘yeni sağ’, ‘newright’ veya ‘nouvelledroite’ gibi akımların nitelendirilmesindeki çok renklilik bu çizgiselliği kanıtlar niteliktedir” (İnce, 2010:59).

Muhafazakârlık, 1815-30 arasındaki dönemde Fransa’da “Restorasyon” sürecinde, 1840’larda İngiliz “Tory” hareketinde, Amerika Birleşik Devletleri (ABD)’nin kuruluşu ve sonrasındaki genişleme evresinde federalizm yanlısı ve karşıtı tartışmalarda, Birinci Dünya Savaşı ve İkinci Dünya Savaşı arasındaki dönemde Avrupa’da, özellikle de 1980’lerden itibaren kapitalizmin yeni bir

formu olan neoliberalizmin hâkim kılınmaya başladığı Yeni Dünya Düzeni ile neredeyse bütün dünya politikasında görünür ve güçlü bir hale gelmiştir. Yakın dönemde “yeni muhafazakârlık” ile birlikte “klasik muhafazakârlık”tan kopuşlar görülmüştür. 1980’den sonra yeni muhafazakârlar ya da “Neo-Conlar”ın, ABD’nin hem iç hem de dış siyasetinin belirlenmesinde büyük etkileri olmuştur.

Sonuç olarak, tarihsel seyri ile felsefi özellikleri ortaya konulmaya çalışılan muhafazakâr düşüncenin, 2000’li yıllarda gerilediği belirtilmekle birlikte 2008’deki ekonomik kriz ve göçlerin yarattığı karışıklık ve “devletin gelişen teknolojiye uyumu”nun etkileri ile birlikte tekrar kuvvetlendiği yönünde yaklaşımlar bulunmaktadır. Bu görüşü savunanlar gerekçe olarak da, muhafazakârların Avrupa Parlamentosu’ndaki dağılımında ve öne çıkan sağ oluşumlarda kapsadığı alan ve etkiyi göstermektedirler (Akay, 2020:137-138). Dolayısıyla muhafazakârlık, bugünkü koşullarda sağ siyasette ve zaman zaman da popülist oluşumlarda etkili bir biçimde yer almaktadır. Süreçle birlikte, politik arenada genel ve öznel koşulların da etkisiyle iniş ve yükseliş grafiğine sahip olmaktadır.

Türkiye’de Muhafazakârlık Üzerine Genel Bakış

Türkiye’de muhafazakârlığın ortaya çıkışı, dayandığı temeller, gelişimi, düşünsel üretim çabaları, toplumsal karşılığı vb. açısından yapılan literatür taramaları ve incelemelerden ilk olarak; muhafazakârlığın ülkemizde gecikmiş olarak literatüre dahil olduğu sonucu çıkarılmıştır. Akademik kapsamlı muhafazakârlık çalışmaları 1990’lardan itibaren, çok seyrek de olsa, görülmeye başlamıştır. 2000’den itibaren bu alanda gözle görülür bir artışın kaydedildiği tespit edilmiştir.

Türkiye’de muhafazakârlığın şekillenmesine dair iki temel görüş öne çıkmıştır. İlk görüşe göre; muhafazakârlık, Türkiye’de Kemalist modernleşme hareketine bir tepki olarak biçimlenmiş ve Kemalist modernleşmenin geçmişi, eskiyi, geleneği yok sayan tavrına karşı çıkış için bir zemin teşkil etmiştir. İkinci görüş ise; bunun tam aksini iddia ederek, Türkiye’de muhafazakârlığın, statükocu tavrına dikkat çekmektedir. Hatta daha da ötesinde muhafazakârlığın bizzat Kemalist modernleşmenin bir projesi olduğunu ileri sürmektedir (Karaarslan, 2016:26-27).

Cumhuriyet’in kuruluşundan başlayarak Demokrat Parti (DP)’nin iktidara geldiği 1950 yılına kadar olan dönemde, Türk sağının Cumhuriyet’in ilk

sürecindeki muhafazakârlık kavrayışına ilişkin değerlendirmelerde bulunan İsmail Safi, bu dönemdeki muhafazakârlığın, radikal cumhuriyetçi düşüncenin her yönüyle bir bütün olarak sosyal değişimi gerekli gören “zora dayanan” modernleşme girişimine karşı kültürel değerlerin korunması uğraşında olduğu fikrini savunmaktadır (Safi, 2007:245).

Peyami Safa, Halide Edip Adivar ve Mustafa Şekip Tunç gibi muhafazakâr şahsiyetlerin 1940’lı yıllardan itibaren inşa etmeye çalıştıkları Anglo-Amerikan tarzdaki muhafazakârlığın zamanla ideolojik anlamda sosyalizm karşıtlığına ve Amerikan yanlısı bir düşünceye evrildiğini belirten Fırat Mollaer, bu düşüncesini, “Soğuk Savaş” adı verilen dönemde sağ cenahın düşünce önderlerinden biri durumuna gelmiş olan Peyami Safa örneğiyle pekiştirmektedir (Mollaer, 2017: 236).

Türkiye’de muhafazakârlığın ikinci dönemini; DP’nin 1950’deki seçimler sonucunda iktidara gelişi oluşturmaktadır. Merdan Yanardağ’a göre, 1925’te çıkarılan Takrir-i Sükûn Yasası’yla birlikte 1950’ye kadarki süreçte tıpkı irtica gibi muhafazakârlık da yasaklı bir konumdadır (Yanardağ, 2013:169). Bu sebeptir ki, muhafazakâr düşünce uzun yıllar Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) içerisinde yer almış ve kendini bu parti içerisinde konumlandırıp ifade etmeye çalışmıştır. DP de esas olarak bu yapı içerisinde doğmuştur. Erik Jan Zürcher, “Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye’de, en azından 20. yüzyılın ikinci yarısına kadar” olan dönemde, siyasal ve felsefi muhafazakârlığın güçlü bir etkiye sahip olmadığını ifade etmiştir (Zürcher, 2017:41). DP’nin iktidarda olduğu 1950-60 yılları arasında düşünsel ve kültürel dünyada milliyetçi-muhafazakârlık oldukça etkili olmuştur. Bu fikri zeminde ağır basan ton ise muhafazakârlıktır.

1960 sonrasında ise dünyanın birçok bölgesinde görülen duruma benzer biçimde Türkiye’de de sosyalist-sol düşünce yaygınlaşmış ve geniş kitlelerde karşılık bulmuştur. Bu dönemde, muhafazakârlık ve Türkçülük savunucusu çevrelerin kendini devletin sahibi olarak gören bir tutuma büründükleri gözlenmiştir. DP’nin siyasi mirasının sürdürücüsü konumundaki Adalet Partisi (AP) sağ ve muhafazakâr çizgide önemli bir yer tutmuştur. Sağ-muhafazakâr çizgideki diğer siyasi oluşumların başında Milli Nizam Partisi (MNP) gelmiştir. Necmettin Erbakan önderliğinde 26 Ocak 1970 tarihinde kurulmuştur (Kaynar, 2007:153). MNP ekonomik programıyla, İstanbul’da merkezileşmiş olan büyük ölçekli sanayi gruplarının karşısında, taşrada bulunan küçük ve orta çaplı sermayenin sözcülüğü görevini üstlenmiştir.

12 Mart 1971 muhtırası sonrası kapatılan MNP’nin yerine, 1972’de Milli Selamet

Partisi (MSP) kurulmuştur. MSP'nin siyasi felsefesi ve programı olan "Milli Görüş", Türkiye'de Tanzimat döneminden beri izlenen Batılılaşma'ya karşı bir duruş ve söylem sergilemiştir. "20. yüzyılda İslamiyet'in yeniden canlanmasına tanık olunduğu" fikrinden hareketle İslam aleminin birleşmesi gerektiğini savunan parti, milli kültüre sahip çıkılmasının sonucunda kalkınmanın sağlanacağını dile getirmektedir (Toprak, 1983:2105).

Dünyada ise bu dönemde "Yeni Sağ" adı verilen düşünce belirlemiştir. 1975 yılında kendisini "sosyal muhafazakâr" olarak ifade eden muhafazakâr düşünür Kevin Philips'in sarf ettiği (Akkır, 2015:105) bu kavram, İkinci Dünya Savaşı'nın ardından Batı'da kurumsallaşan refah devleti olgusunun süreç içerisinde girdiği toplumsal, politik ve iktisadi çıkmazlardan çıkışı iddiasıyla fikrîsel ve politik düzlemde ortaya çıkan sağ dönüşüm şeklinde de dile getirilmektedir (Safi, 2007:259).

12 Eylül 1980'de gerçekleşen askeri darbe ile birlikte ekonomideki yeni yönelim, kültürel ve sosyal anlamda da muhafazakârlığın yoğun bir biçimde milliyetçi ve Türk-İslam sentezci öğelerle tahkim edilmesini beraberinde getirmiştir. SSCB'nin yıkılışı ve Doğu Bloku'nun dağılışıyla birlikte dünyada çok kutupluluk yerini tek kutupluluğa bırakmış, kapitalist sistem, neo-muhafazakârlığın düşünsel ve söylem etkisinin artmasını sağlamıştır.

1980 sonrasında İngiltere'de Margaret Thatcher, ABD'de Ronald Reagan yönetimleri ile siyasi düzlemde yer alan Yeni Sağ siyaset, Türkiye'de ise ANAP ve Turgut Özal ile temsil edilmiştir (Safi, 2007:263). 1980'ler, 1990'lar, hatta 2000'lerde de Türkiye'de muhafazakârlık sağ siyaset düzleminde temsil edilmiştir.

Milli Görüş hareketi, öncesinde olduğu gibi 1980 ve sonrasındaki süreçte de siyasal İslam'ın ve muhafazakâr-dindar tabanın örgütlü yapısının devamlılığını sağlamıştır. 1983 yılında Refah Partisi (RP) kurulmuştur. Programında "manevi kalkınmaya ve sanayileşmeye ağırlık" vereceğini belirten parti, kapitalizmden zarar gören ezilen kitleleri düzen muhalifliği bağlamında kucaklamaya çalışmıştır (Akdoğan, 2000:241-242).

Milli Görüş hareketindeki bölünme sonrası 2001 yılında Adalet ve Kalkınma Partisi'nin kurulması Türkiye'de yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Muhafazakâr-demokrat kimlikli parti, kendisini Adnan Menderes-Turgut Özal çizgisinin devamı olarak görmüştür. Söylem olarak "demokrasi", "insan hakları", "hoşgörü", "farklı kültürlerle saygı", "hukuk devleti" gibi ilkeleri öne çıkaran parti, programında millet iradesine, "herkesin dinini serbest ve barış

çinde yaşamaya ve inançlarını serbest bir şekilde ifade etmeye hakkı olduğunu, dinin inanca sahip olmayanların da hayatlarını istedikleri gibi yaşayabilmesi” (Karpat, 2010:246) gerekliliğine vurgu yapmıştır. Partinin yeni siyaset tarzıyla tıkanan sistem için yeni bir manevra sahası yarattığı gözlenmiştir. Bu yeni tarz sonucunda muhafazakârlık konusunda yoğun şekilde faaliyet gösteren parti, “muhafazakâr demokrasi” kavramını oturtmak için çaba göstermiştir:

“Önceki muhafazakâr partiler muhafazakârlığı daha popüler düzeyde ele alırken Adalet ve Kalkınma Partisi kendini muhafazakâr bir ideolojik zemin üzerine oturtmaktadır. Parti, siyasal alanın tamamını muhafazakâr bir söylemle doldurmakta ve başka bir muhafazakâr parti bu siyasal alanın içinde bir gedik bulup çıkamamaktadır” (Aktaşlı, 2011:159-160).

Yalçın Akdoğan’ın hazırladığı “Muhafazakâr Demokrasi” isimli kitapta sözü edilen bu siyasal söylem ayrıntılarıyla yer almıştır. Ayrıca 2003 yılı sonunda “Uluslararası Muhafazakârlık ve Demokrasi Sempozyumu” isimli bir etkinlik yapılmıştır. Bu sempozyum, muhafazakâr demokrasinin teorik temelini inşası yönünde Batılı bazı sağcı akademisyenlerin katkısının alınmasını hedeflemiştir (Yanardağ, 2013:173). Parti, aynı zamanda Avrupa Birliği (AB)’nden yana bir politika yürütmüş ve 1980’de başlayan ekonomi politikalarını devam ettirerek ekonomide serbest piyasayı, liberalizmi savunmuştur.

Türkiye’de Adalet ve Kalkınma Partisi ile siyasi arenada görülen yapısal değişimlerle birlikte, AB ve açılım süreci, ekonomi politikaları gibi birçok konuda toplumsal uzlaşmanın devreye sokulacağı söz verilmektedir. Bu tavır halk içinde destek bulmuştur. Parti, zaman içerisinde sermayenin beklentileri noktasında davranmış, siyasal İslamcılığın “tarihsel bakiyesinden” ve karşı çıkışlarından kopmuştur. Bu noktada devreye muhafazakârlık ve onun belirlediği hat girmiştir. O hat ise; *“muhafazakârlığın çizdiği devlet ve iktidar aklı ile hareket etmeye devam etmek”* (Alpman, 2016:133) şeklinde olmuştur.

Türkiye’de 1980’lerden itibaren ANAP ve Turgut Özal’la başlayan, kültürel ve siyasal bağlamda “modern muhafazakâr” ya da “yeni muhafazakâr”, ekonomide “liberal” çizgi, Adalet ve Kalkınma Partisi’nin uzun süreli iktidarıyla gelişme göstermiş ve yerleşmiştir.

Özetle, 1980’lerde başlayan süreçle birlikte dünyada ve Türkiye’de serbest piyasa ile muhafazakârlık uyumlu bir şekilde el ele yürümektedir. “Yeni muhafazakârlık”, “yeni sağ” ya da “modern muhafazakârlık”, neoliberalizmin sağladığı devletin sınırlandırılması ve piyasanın alabildiğine serbestliği ortamından yararlanmıştır. Karşılıklı çıkar doğrultusunda neoliberalizm de muhafazakârlıktan geleneksellik ve yerellik bağlamında faydalanmıştır.

Burada devreye yeni pazar alanları kazanma, arz ve talep dengeleri girmiştir (Tekin, 2004:122).

Türkiye’de Muhafazakâr Medya

Türkiye’de muhafazakâr sağ, siyasal İslamcı cenah Osmanlı’da İkinci Meşrutiyet sonrasında yayın çıkarmaya başlamıştır (Duman, 1995:78). 1908 Devrimi’nin ardından oluşan basın özgürlüğü ortamının bu tabloda büyük etkisi bulunmaktadır. Çıkarılan ilk dergi Ağustos 1908’de Eşref Edip Fergan tarafından yayına başlayan ve başyazarlığını Mehmet Akif Ersoy’un yaptığı “Sırat-ı Müstakim”dir.

Teknolojinin geliştiği ve dijitalleşmenin basın alanında etkin olduğu yakın döneme kadar dergicilik, Türkiye’de fikir ve siyaset alanında çok büyük işleve sahip olmuştur. Özellikle ideoloji ve siyaset üretme ve yayma anlamında önemli yer teşkil etmiştir. Çoğu zaman aydınların bir araya geldiği, felsefi ve kuramsal konulara ağırlık verip tartıştığı mecralar olmuştur. Dergiler adeta “düşünce okulu” işlevi görmüştür.

1923-1950 döneminde muhafazakâr-İslamcı çevrenin fikri, siyasi ve kültürel mücadelesini sınırlı da olsa dergiler üzerinden sürdürdüğü görülmüştür. Dergiler, genellikle dini bilgiler ve eğitimler vermelerinin yanı sıra tek parti iktidarına ve onun yürüttüğü devrimlere sert muhalefet etmiştir.

1950 yılında muhafazakâr-sağ eğilimli ve İslami motifleri yoğun bir biçimde kullanan DP’nin iktidara gelişiyle, İslamcı-muhafazakâr gruplar ve tarikatlar etkin hale gelmiştir. Şerif Mardin, bu süreçte dini siyasetlerin liberalleştirilmesi sonucunda tarikat olarak adlandırılan dini grupların yeniden sahneye çıktıklarını ifade etmektedir (Mardin, 2012:100). Dolayısıyla yayınların sayısı da aynı doğrultuda artmış ve yaygınlaşmıştır. Bunlardan ilki Nurcuların 1 Eylül 1950’de yayına başlayan “Hür Adam” gazetesidir. 1950’li yılların öne çıkan diğer İslamcı-muhafazakâr dergileri ise şunlardır: “Büyük Dava”, “Hakka Doğru”, “Vazife”, “İslam Dünyası”, “Selamet”, “Hakyol”, “Doğan Güneş”, “Serdengeçti”, “İslam” ve “Yeşil Nur” (Özbadem, Kitap Haber, 2013).

27 Mayıs 1960’daki askeri müdahaleyle birlikte İslamcı-muhafazakâr çevreler ve buna paralel olarak muhafazakâr basın bir süre sessizliğe bürünmüştür. Nurcular ise diğer tarikatların ve muhafazakâr-İslamcı çevrelerin aksine çeşitli yayınlar çıkarmıştır.

1961 Anayasası’nın getirdiği görece özgürlük ortamı ile Türkiye’de yayın

faaliyetleri hız kazanmıştır. İktidara gelen AP “Adalet” isimli bir gazete çıkarmaya başlamıştır. Mehmet Akif Ersoy’un damadı Rıza Doğrul tarafından 1947-1949 yılları arasında toplam 104 sayı yayımlanan “Selamet” 1962’de yeniden çıkmıştır. Milli Türk Talebe Birliği (MTTB) “Milli Gençlik” dergisini 1963’te çıkarmaya başlamış ve İslamcı, milliyetçi, sağ görüşlü üniversite gençliğine yönelik yayın yapmıştır.

Yayıncılık konusunda önemli bir kadro ve tecrübe edinen Nurcular, 21 Şubat 1970’de günlük “Yeni Asya” gazetesini yayınlama başlamışlardır. Dönemin diğer önemli gazetesi ise “Türkiye”dir. Gazete Enver Ören tarafından ilk olarak 22 Nisan 1970’de “Hakikat” adıyla çıkarılmaya başlanmıştır. *Milli Gazete* de 12 Ocak 1973 tarihinde kurulmuş ve MSP’nin propaganda ve örgütlenmesini sağlayan bir gazete işlevini yerine getirmiştir. Dönemin diğer İslamcı-muhafazakâr yayınları arasında; *Selamet* (1973), *Talebe* (1975), *Kriter* (1976), *İslam’ın Sesi* (1975), *İslam Alemi* (1976), *Yeni Ölçü* (1977), *İslami Düşünce* (1977), *Adım* (1978), *Aylık Dergi* (1978), *Köprü* (1977) bulunmaktadır.

1970’li yıllarda sağ muhafazakâr-İslamcı yayınların bir kısmının milliyetçi ve devletçi bir çizgide ılımlı bir yayın yaptığı gözlenmiştir. Diğer bölümünün bu çizgiden ayrışıp daha radikal, kendine özgü bir dil yarattığı ve bu doğrultuda yayın politikası izlemeye başladığı görülmüştür. Dünyadaki diğer muhafazakâr-İslamcı yönetimler ve yapılarla ilişkiler geliştirilmeye başlanırken, bu ülkelerde öne çıkan çeşitli alimlerin ve liderlerin eserleri Türkçe’ye çevrilerek yayınlanmaya başlamıştır.

12 Eylül 1980 askeri darbesi ve sonrasındaki süreç, muhafazakâr sağın ve siyasal İslam’ın devlet yönetiminin yürüttüğü “Türk İslam sentezi” vasıtasıyla yükseldiği dönem olmuştur. İmam Hatip okullarının sayısı arttırılmış, eğitim-öğretimin programı da Türk İslam sentezi doğrultusunda düzenlenmiş, kamu okullarında din dersleri zorunlu hale getirilmiştir. 1980 ve sonrasındaki evre, muhafazakâr-İslamcı kesim için adeta bir “*rönesans dönemi*” olmuştur (Duman, 1995:83). Çok sayıda süreli yayın çıkmaya başlamıştır. Zeynep Atikkan *Hürriyet* gazetesinde yer alan 18 Kasım 1993 tarihli “Müslüman Medyası” başlıklı yazısında, o tarih itibarıyla yaklaşık 600 İslamcı gazete ve derginin çıktığı bilgisini vermektedir.

1980 sonrasının ilk ve önemli yayınlarından birisi 1981 yılında Ercümen Özkan tarafından çıkarılan “İktibas” dergisidir. Muhafazakâr-İslamcı kesimin yayıncılık alanında kadınların yanı sıra çocuklara ve gençlere özel önem vermeye başladığı görülmüştür. Bu dönemde “Çocuğa Selam” isimli dergi

Mayıs 1985'te yayına başlamıştır.

Dönemin dergi ve gazeteleri incelendiğinde tarikatların ve siyasi yapıların hemen hepsinin çeşitli yayınlar çıkarmaya başladığı göze çarpmaktadır. Kadiri tarikatının İcmal kolunun lideri olan Haydar Baş öncülüğünde 1983 yılında çıkarılmaya başlanan "İcmal" dergisi buna bir örnektir.

Muhafazakâr-milliyetçi sağ kesimin önemli isimlerinden olan ve ANAP'tan milletvekili seçilen, Devlet Bakanı ve Hükümet Sözcülüğü yapan Hasan Celal Güzel'in 1994'te kurduğu "Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi" ve "Yeni Türkiye" dergisi de önemli bir yer tutmaktadır.

Dergi ve haftalık/aylık gazeteler haricinde günlük gazeteler de çıkarılmaya başlanmıştır. Yayını önceki dönemlerde başlayan *Türkiye*, *Tercüman*, *Yeni Asya* ve *Milli Gazete* bu dönemde de çıkmaya devam etmiştir. *Zaman* (1986), *Beklenen Vakit* (Bugünkü *Akit*) (1993) ve *Yeni Şafak* (1995) bu süreçte çıkmaya başlayan gazetelerdendir.

Türkiye'de 1990'larla beraber özel radyo ve televizyon yayıncılığında TRT tekeli sona ermiş, özel sermayeli radyo ve televizyonlar yayına başlamıştır. Siyasal İslam, dışa açılma ve genişleme kapsamında medyaya olan ilgisini basılı ve süreli yayınlar haricinde de sürdürmüş, özel radyo ve televizyonların yayına başladığı 1990'lardan itibaren bu mecralarda çok sayıda yayının kuruluşu gerçekleştirilmiştir. 1998 yılı itibariyle Türkiye'de 124 radyo istasyonu ve 41 televizyon kanalının yayınının çeşitli dini gruplar tarafından yapıldığı belirtilmiştir (Som, 1998:17).

Televizyon kanalları incelendiğinde 1990'lı yıllarda muhafazakâr yapıdaki *Mesaj TV*, *TGRT*, *Samanyolu TV*, *Kanal 7*, *Meltem TV*'nin yayına başladığı görülmektedir. *Kanal 7* ise Temmuz 1994'de RP tarafından kurulmuştur.

Çeşitli tarikat, vakıf ve derneklerin öncülüğünde açılan radyolar, muhafazakâr görüşlü iş adamlarından da destek görmüştür. 1990'ların başlarında yayına başlayan muhafazakâr çizgideki radyolardan öne çıkanlar şunlardır: *Akra FM*, *Moral FM*, *TGRT FM*, *Üsküdar FM*, *Marmara FM*, *Meltem Radyo* ve *Burç FM*.

Sonuç olarak, 1980-2000 yılları arasında muhafazakâr sağ-İslamcı kesim ekonomik anlamda önemli bir atılım gerçekleştirmiş, çok sayıda holding kurulmuştur. Köyden kente göçün artması ile birlikte ticari ve sosyal yaşam başka bir boyuta evrilmiştir. Bu durum hem ekonomik hem de kültürel dünyada çeşitli dönüşümlere neden olmuştur. Sermaye alanındaki bu

gelişmeler yayıncılık alanında da önemli bir çıkışı beraberinde getirmiştir. Gazete, dergi, özel radyo ve televizyonlarda insanlar, çoğunlukla kültür, ahlâk ve maneviyat düzleminde dini kurallara göre yaşamaya davet edilmiştir. Bir grup bu propagandayı daha ılımlı bir şekilde sürdürürken, kimi gruplar ise daha radikal bir dil kullanmış, kendileri gibi düşünmeyen çevreleri hedef göstermiştir.

2000 Sonrası Türkiye'de Muhafazakâr Medya ve Dönüşümü

Anadolu'da oluşan ve gelişme gösteren muhafazakâr sermaye özellikle 1980 sonrasında büyümeye başlamıştır. Neoliberal ekonomi düzeninin sağladığı yarar sayesinde Anadolu'daki muhafazakâr-İslamcı küçük ve orta boydaki girişimcilerin geliştiğini belirten Hakan Yavuz, dönemin Başbakanı Turgut Özal tarafından bazı petrol zengini Arap ülkelerinden fonlar elde edildiğini ve bu fonların İslami temellere göre çalışan çeşitli finans kuruluşları vasıtasıyla çeşitli tarikatların bağlantılarıyla sözü edilen bu sermaye kesiminin desteklendiğini belirtmiştir (Yavuz, 2005:124). Tarikat ve cemaatlerle bağlantılardan yararlanan bu yeni sınıf güçlenmiş ve başka bir sermaye rezervi yaratmıştır. Gelişmiş ve büyümüş yeni sınıf, ekonomide devletin çekildiği alanlara yerleşme uğraşı içinde olmuştur. Böylece yeni İslamcı-muhafazakâr entelektüeller, eğitim kurumları ve medya ortaya çıkmıştır (Uzgel, 2010:17).

2000 sonrasında özetle, muhafazakâr kesimde sermaye sahipleri artmış ve bu kesim siyasal iktidar tarafından desteklenmiştir. Neoliberal ekonomiye entegre olan muhafazakâr sermaye, gücünü arttırmak için ılımlı bir çizgi izlemiştir. Bunun sonucunda kapitalist tüketim tarzına adapte olmuştur. Yaşam tarzı anlamında "burjuvalaşma" eğiliminin görüldüğü bu evrede, muhafazakâr giyim tarzı ve moda dergileri öne çıkmıştır.

Milli Görüş hareketinin ikiye bölünmesiyle 2001 yılında Adalet ve Kalkınma Partisi'nin kuruluşu ve 2002 yılında iktidar olmasının ardından; Türkiye'de iktisat, toplum, politika, eğitim, kültür, sanat, sağlık vb. birçok alanda değişim ve dönüşüm yaşanmıştır. Bu değişimlerin en yoğununu ise medya alanında gerçekleştirmiştir. Medya alanında 2000 sonrası yaşanan genel dönüşüm sektöre hakim gruplardaki değişimle ve sahiplik yapısının değişimiyle başlamıştır.

Türkiye'de ana akım olarak tabir edilen medyanın önde gelen kuruluşları; Doğan Medya, Uzan Grubu, Çukurova Grubu, Doğu Grubu ve İhlas Holding'e bağlı olan medya kuruluşları olmuştur. 2002 sonrasındaki süreçte çeşitli büyük medya grupları muhafazakâr sermaye çevrelerinin eline geçmiş, bu kuruluşlar

süreç içerisinde siyasal iktidar yanlısı yayın çizgisi izlemeye başlamıştır. Bu dönüşümde Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonu (TMSF)'nin etkisi büyük olmuştur. 2001 krizi nedeniyle batan bankaların sahiplerinin aynı zamanda medya kuruluşlarına sahip olmaları, TMSF aracılığıyla birçok yayının devrine olanak yaratmıştır. Uzan, Çukurova ve Merkez Medya grupları bunların en önemlilerindedir.

Diğer yandan da muhafazakâr medyaya yeni kuruluşlar dahil olmuş, var olan kuruluşların büyük bölümü ise yayınlarına devam etmiştir. Muhafazakâr medyada en hızlı büyüyenlerin başında olan Albayrak Grubu; *Yeni Şafak* gazetesine ek olarak, 2007 yılında *TVNET* adlı bir televizyon kanalının kuruluşunu gerçekleştirmiştir. Ayrıca *Gerçek Hayat*, *Derin Tarih*, *Cins*, *Bilge Çocuk*, *Bilge Minik*, *Lokma*, *Nihayet*, *Post Öykü*, *SkyRoad* ve *Z Raporu* gibi dergilerin yayını da sürdürülmektedir. Grubun medya alanındaki etkinliği diğer sektörlerdeki yatırımları ve sosyal sermayesinin etkisiyle önem kazanmaktadır (Adaklı, 2009:585).

Kanal 7 ve *İhlas* Grupları da muhafazakâr medyada öne çıkan kuruluşlar olarak dikkat çekmektedir. *Kanal 7* grubunun ayrıca Ülke TV adlı bir kanalı ve *Radyo 7* isimli bir radyo istasyonu bulunmaktadır. *İhlas* Grubu ise uzun yıllardır yayını sürdürülen *Türkiye* gazetesinin yanı sıra; *TGRT Haber*, *TGRT Belgesel*, *TGRT FM* ve *İhlas Haber Ajansı*'ni elinde bulundurmaktadır. Enver Ören'in kurucusu olduğu, ancak geçmişteki gibi güçlü ve etkili olmayan *İhlas* Grubu, *TGRT* televizyonunu 2006 yılında ABD'li News Corporation şirketine (Rupert Murdoch) satmıştır. *TGRT*'nin adı "Fox" olarak değiştirilerek yayınları sürdürülmektedir. Grubun bünyesinde yer alan ve muhafazakâr milliyetçi sağın sembol gazetelerinden olan "Türkiye" gazetesi, 2013 yılı Eylül ayında Nuh Albayrak'ın genel yayın yönetmenliğinde büyük bir değişim yaşamıştır. Logosunu değiştiren gazete bünyesine "Taraf" gazetesinden ayrılan Alper Görmüş, Melih Altınok, Yıldırım Oğur, Arzu Yıldız ve Ceren Kenar gibi isimleri katmıştır. Ayrıca, *Akşam*'dan ayrılan Prof. Dr. Deniz Ülke Arıboğan da gazetenin yazarları arasına girmiştir. *Türkiye* gazetesinin bu dönemde daha liberal ve muhafazakâr medyanın merkez yayın organı olma hedefi içine girdiği gözlenmiştir.

Kadiri tarikatının İcmal kolu ise mevcut *Yeni Mesaj* gazetesi, *Mesaj TV* ve *Meltem TV*'ye ek olarak 2000 sonrasındaki dönemde "Özlem TV", "Kadırga TV", "Köy TV", "Av TV", "Sıhhat TV", "Kanal 99" gibi yeni televizyon kanallarının kuruluşunu gerçekleştirmiştir.

Milli Görüşçüler (Saadet Partisi) *Milli Gazete*'nin yanı sıra bir de televizyon

kanalının yayını başlatmışlardır. 2004 yılında Yozgat’ta yayın yapan yerel “Yaprak TV” satın alınarak “TV 5” adlı televizyon kanalı kurulmuştur. TV 5 yayını halen sürdürmektedir.

2000 sonrasında yukarıda belirtilen televizyon kanallarına ek olarak; *Akit TV, Beyaz TV, Diyanet TV, Kudüs TV, FM TV, Lalegül TV, A9, On4 TV* sayılabilir. Bu dönemde muhafazakâr-İslamcı gazeteler incelediğinde; *Vakit (Akit), Yeni Asya, Tercüman, Millî Gazete, Yeni Şafak, Yeni Mesaj, İstiklal, Milat, Diriliş Postası, Yeni Birlik, Doğru Haber, Karar* dikkat çekmektedir. *Türkiye, Sabah, Star, Analiz* gazeteleri ise liberal muhafazakâr-merkez sağ çizgisinde yayın yapan gazetelerdendir.

Günümüzde de yayını sürdüren muhafazakâr-İslamcı radyolar arasında; *Radyo 7, Akra FM, Bayram FM, Semerkand Radyo, Dost FM, Lalegül FM, Gözyaşı FM, TGRT FM, Özel FM, Moral FM, Radyo Erkam, Dolunay FM, Berat FM, Diyanet Radyo, Seyr FM, VAV Radyo* yer almaktadır. Yerel çapta da çok sayıda radyo istasyonu yayını sürdürmektedir.

2000-2020 yılları arasındaki dönemde çıkan dergilere bakıldığında ise çoğunluğu fikir ve edebiyat dergisi olmak üzere çok sayıda muhafazakâr yayının bulunduğu gözlenmiştir.

Özetle, Adalet ve Kalkınma Partisi’nin dayandığı geleneksel tabanın iktisadi yapısında görülen tarihsel değişim medya alanında da etkisini göstermiştir. Bünyesinden doğmuş olduğu Milli Görüş, 1970’lerin başında daha çok Anadolu’daki küçük ve orta ölçekteki sermayeden destek almış ve onların sözcülüğüne soyunmuştur. İlerleyen yıllarla birlikte bu sermaye sahipleri büyümüş, “kâr payı ortaklığı” adı verilen sisteme sahip birçok ortağı bulunan holdingler kurulmuştur. 1990’larda adına “yeşil sermaye” denen bu kesim MÜSİAD (Müstakil Sanayici ve İş Adamları Derneği) adında bir dernek kurmuştur. Bu sermayenin örgütlenme ve propagandadaki söylemi “faizsiz kazanç” olmuştur. 28 Şubat 1997 sürecinin sonrasında ise “sermayenin rengi olmaz” denilerek ılımlı bir görüntü verilmiş ve 2000’lerde daha da büyümüşür (Ataay, 2008:80-83). Siyasal iktidarın dayandığı sınıfsal kuvvetin dönüşümü bir bakıma siyasal İslam geleneğinin de dönüşümüyle eş değer düzeydedir.

Türkiye’de 2000 sonrasında, süreç içerisinde merkez medya ile muhafazakâr medya arasındaki ayrımın giderek derinleştiği, bu durumun özellikle iktidarın ilk döneminde gerçekleştiği görülmüştür. Zamanla ana akım medyanın neredeyse tamamına yakını ya siyasal iktidar yanlısı sermayenin eline geçmiş ya da iktidar yanlısı yayın politikası izler hale gelmiştir. Muhafazakâr medya da bu dönemde, birkaç istisna hariç, daha çok “yandaş medya” olarak anılmaya

başlamıştır. *Yeni Şafak* gazetesinin eski Genel Yayın Yönetmeni Yusuf Kaplan, bu duruma tepkisini şu sözlerle dile getirmektedir:

“Muhafazakâr medya dediğiniz medya kendisine ihanet ediyor, kendi ilkelerini çiğniyor. İktidarın çok fazla yanında, yöresinde dolaşiyor; bu çok yanlış bir şey. ‘Bundan önce de başkaları bunu yapıyordu’ denilebilir, ama ben bunu yapamam” (Kaplan, T24, 2012).

1980 sonrasında gelişmeye başlayan, 1990’lardan itibaren oldukça etkin olan muhafazakâr medya Adalet ve Kalkınma Partisi’nin iktidar oluşundan sonra dönüşümler yaşamıştır. Mülkiyet ve kontrol yapılarındaki dönüşümün beraberinde içerik ve söylem anlamında da dönüşüm meydana gelmiştir. Burada reklam konusu önemli bir yer teşkil etmektedir. 2000 öncesinde, faizsiz bankacılığı savunmaları nedeniyle, faiz veren bankaların reklamlarına yer vermemeye dikkat eden muhafazakâr yayın kuruluşları, çoğunlukla kendi şirketlerinin reklamlarını, kendi görüşündeki kitap, dergi ve küçük işletmelerin ilanlarını yayınlamıştır. 2000’lerin ortasından itibaren bu tutumda esnemeler görülmüştür. *Yeni Şafak* 9 Ekim 2006’da Yapı Kredi Bankası’nın, 12 Ekim 2006’da Şeker Bank’ın reklamını yayınlamıştır. Benzeri reklamları sonrasında da yayınlamaya devam etmiştir. *Türkiye* gazetesi de faiz veren bankaların reklamlarını sayfalarına taşımıştır. İlerleyen süreçte kamu bankaları reklamları da gazetelerde yer almıştır. Banka reklamlarının çeşitli muhafazakâr gazetelerde yayınlanması eleştirileri ve tartışmaları da beraberinde getirmiştir.

Yeni Şafak ve Milli Gazete Örnekleri

Muhafazakâr medyanın genel olarak 2000 sonrasındaki dönüşümü sürecinde, örnek olarak *Yeni Şafak* ve *Milli Gazete* seçilmiştir. Bu iki gazetenin seçilmesinin nedeni; her iki gazetenin de Türkiye’de muhafazakâr kesimin en büyük gruplarının sözcüsü niteliğinde olup, ülke yönetiminde yer alan siyasal partilerle özdeşleşmiş olmalarıdır. Bahsedilen bu gazeteler, muhafazakâr çevrenin düşünsel hayatında önemli bir yer tutmakta, siyaset ve pratik üretimde etkin bir konumda bulunmaktadır.

Yeni Şafak gazetesi Recep Tayyip Erdoğan hareketiyle özdeşleşmiştir. Cumhurbaşkanı ve Adalet ve Kalkınma Partisi Genel Başkanı Recep Tayyip Erdoğan’ın 1994’te Refah Partisi’nden İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanı seçilmesinden sonra kendisini desteklemeye başlayan gazete, Milli Görüş hareketi içerisindeki bölünmede de Erdoğan’ın liderliğini yaptığı “Yenilikçiler” olarak adlandırılan grubu desteklemiştir. Erdoğan’ı siyaset sahnesinde aktif olduğu ve siyasi yasaklı olduğu süreç de dahil her dönem kesintisiz bir biçimde

destekleyen gazete, 2001’de Adalet ve Kalkınma Partisi’nin kuruluşundan itibaren de adeta partiyle özdeşleşmiştir. Albayrak Grubu’nun bünyesinde yer alan gazete, muhafazakâr-İslamcı medyanın kendi içinde holdingleşmesinin en önemli örneklerinden biri olma özelliğine de sahiptir.

Gazetenin kadrosunda yer almış, yazıları yayınlanmış isimlerden birçok bakan, milletvekili, açılım sürecinde görevlendirilen “Akil Adam”, danışman ve bürokrat çıkmıştır. 2000 sonrasındaki süreçte Türkiye’de siyaset, bürokrasi ve ekonomi temsilcilerinin, özetle sinir merkezlerinin takip ettiği bir yayın organı haline gelmiştir. Geleneksel muhafazakâr yapısının yanı sıra ana akım medyadan liberal ve eski solcu isimleri de bünyesine katmıştır. Benzer tabana seslendiği *Milli Gazete*’nin parti bülteni tarzındaki çizgisinden ve *Akit*’in radikal söylemlerinden farklı bir yayın politikası izlediği görülmüştür. Muhafazakârlığın 2000 sonrası neoliberal politikalar ekseninde dönüşüme uğramasına *Yeni Şafak* da entelektüel anlamda katkıda bulunmuştur. Siyasal erkin egemen söylemine dahil olup onu yeniden üretmenin ötesinde söylemin tahkiminde de etkin biçimde rol oynamıştır. Gazetenin eski genel yayın yönetmeni ve yazarı İbrahim Karagül, *Yeni Şafak*’ın kendini “ülke yüz yıllık vesayetten kurtulmalı, özgürleşmeli, bir cephe ülkesi olmaktan kurtarılmalı, kendi coğrafyası ile yakınlaşmalı, Osmanlı sonrası yükseliş dönemini başlatmalı” diyen “ana omurga” ile özdeşleştirdiğini belirtmektedir (Yeni Şafak, 3 Mayıs 2019).

Gazetede ki ilan ve reklamlar incelendiğinde yayına başladığı 1995’ten 2002’ye kadar; dini kitaplar, İslamcı-muhafazakâr gazete ve dergiler, muhafazakar nitelikteki konut yapı kooperatifleri, İstanbul Büyükşehir Belediyesi ve iştiraklerinin ilanları, İslamcı holdingler, İslamcı katılım bankaları ve çeşitli şirketlerin reklamlarının yanı sıra, Basın İlan Kurumu (BİK) ilanları, küçük ve orta boy işletmelerin ilanları ve seri ilanlar görülmektedir. Büyük sermayeden birkaç şirketin reklamına rastlanmıştır. 2002 sonrasında ise gazetenin reklamlarında artış ve çeşitlilik görülmüştür. Büyük sermayeye dahil olan firmaların reklamları çoğalmış ve çeşitlenmiştir. Kamu bankaları, özel bankalar, geleneksel burjuvaziye ve yabancı sermayeye ait çeşitli firmaların reklamları gazetede yer almıştır. Diğer yandan gazetede ki seri ilan sayfalarının 2000’li yıllardan itibaren iki sayfaya çıktığı gözlenmiş, resmi ilanlarda da artış görülmüştür.

Yeni Şafak’ın yayın politikası ve haber diline bakıldığında ise; çeşitli konularda söylem değişikliğinde bulunduğu gözlenmiştir. Örneğin, özelleştirme meselesinde 1990’larda “İşletmeler çalışanlara satılsın” görüşünü savunan

gazetenin, 2002 sonrasında özelleştirmeye destek vermeye başladığı ve sayfalarında bu yönde haberlerin yer aldığı görülmüştür: “Otogarlar da Satışa Çıkıyor” (Yeni Şafak, 15 Temmuz 2003), “Özelleştirme Tanıtımı İngiltere’de Başlıyor” (Yeni Şafak, 1 Nisan 2004). Siyasal iktidarın Suriye politikasına paralel bir yayın politikası izleyen gazetenin haberlerinde, 2012 Ocak ayından itibaren Suriye Devlet Başkanı Beşar Esad’a “Esad” yerine “Esed” yazılmaya başlanmıştır. Türkiye’nin AB üyeliği sürecinde de gazetenin 2000 sonrasında olumlu bir söylem geliştirdiği görülmüştür.

İncelenen gazetelerden bir diğeri olan *Milli Gazete* ise Türk siyasal hayatında yaklaşık 50 yıldır bulunan Milli Görüş hareketinin sözcüsü niteliğindedir. 1973’te kurulan gazete, İslamcı-muhafazakâr cenaha birçok gazeteci ve yazar yetiştirmiştir. Gazete, hareketin paralelinde Batı ve emperyalizm karşıtı bir dil kullanmış, kapitalizm ve büyük sermayeyle uyumlu bir yayın çizgisinde olmamıştır. 1980’den önce koalisyon hükümetlerinde yer alan Milli Görüş hareketi, 1994 yılında yerel yönetimlerde önemli bir güç elde etmiştir. 1996’da hareketin lideri ve dönemin Refah Partisi Genel Başkanı Necmettin Erbakan’ın Başbakanlığında Refah-Yol hükümeti (1996-97) kurulmuştur. *Yeni Şafak* gazetesinin aksine, *Milli Gazete*’nin bütün bu iktidar dönemlerinde yeterli oranda kitlelilik yakalayamadığı ve tirajını ciddi bir oranda arttıramadığı gözlenmiştir. Gazete büyük ölçüde parti bülteni biçiminde bir yayın profiline sahip olmuştur. Milli Görüş hareketinin lider kadrosunda yer alan isimler ve parti yöneticileri, İslamcı-muhafazakâr çevrenin bazı kanaat önderleri, siyasetçi ve yazarlarının yazıları gazetede yayınlanmıştır.

Milli Gazete’de yer alan reklamlar incelendiğinde, 1970’li yıllarda Milli Görüş’ün geleneksel tabanını oluşturan Anadolu merkezli KOBİ’lerin ve esnafların ilan ve reklamlarına yoğun bir biçimde rastlanmıştır. Seri ilanlar sayfası da benzer biçimde ilanlardan oluşmuştur. Öte yandan dini içerikli kitaplar yayınlayan yayınevlerinin, İslamcı-muhafazakâr dergilerin, dernek ve vakıfların, imam hatip okulları ve cami yaptırma derneklerinin genel kurul ilanlarının da sıklıkla yer aldığı görülmüştür. 1980 sonrasında; katılım bankaları ve İslamcı holdinglerin reklamları ağırlıklı olarak yer bulmuştur. Resmi ilanlar da gazetede yer almıştır. 1994’te İstanbul ve Ankara başta olmak üzere Refah Partisi’nin birçok belediye başkanlığını elde etmesinin ardından gazetede seri ilanların arttığı tespit edilmiştir. Partili belediyelerin ilanları, muhafazakâr özellikteki konut yapı kooperatifleri ve firma reklamları yoğunlaşmıştır. 2000 sonrasındaki süreçte ise büyük ölçekli bazı firmaların reklamlarına az da olsa rastlanmıştır.

Milli Görüş hareketindeki ayrışma sonucunda 2001’de kurulmuş olan Adalet ve Kalkınma Partisi’ni ve iktidarını sert bir biçimde eleştiren *Milli Gazete*, *Yeni Şafak* gazetesinin aksine yayın çizgisini ve söylemlerini büyük ölçüde korumuştur. Bu anlamda daha dar bir çerçevede ve görece daha sınırlı imkânlarla yayınına devam ettiği görülmüştür.

Sonuç

Ülkemizin siyasi ve toplumsal atmosferinde siyasal İslam, milliyetçilik ve sağcılıkla beraber yürüdüğü gözlenen muhafazakârlık, ekonomik düzen anlamında liberalizm ve neoliberalizmle dönem dönem yakınlaşmıştır. Muhafazakârlık kendini, kapitalist modernleşmeyle birlikte değişen ve dönüşen veya zamanla ortadan kalkan siyasal, sosyal ve kültürel yapıların yansıttığı tepkiyle konumlandırmıştır. Muhafazakâr düşünce radikal değişimlerin karşısında olmuştur. Türkiye’de muhafazakârlık daha çok kültürel anlamda bir muhafazakârlık biçiminde seyretmiştir. Bu durumu oluşturan etkenlerin başında din ve gelenekler gelmektedir. Türkiye’nin sosyal ve iktisadi koşullarının da etkisiyle muhafazakâr düşüncenin sınıfsal bir yapıya oturmadığı görülmüştür. Bu nedenle muhafazakâr düşünce toplumsal hareketlilik noktasında önemli bir etki yaratamamış, özellikle Cumhuriyet’e ve devrimlerine, aydınlanma ve moderniteye karşı tepkisi ve duruşuyla kendini tahkim etmiştir.

Muhafazakâr sermaye sınıfının dönüşümü aynı zamanda Türkiye’deki siyasal İslam geleneğinin dönüşümüyle de benzer düzeyde seyretmiştir. Muhafazakâr sermayenin büyümesi ve dönüşümüyle birlikte muhafazakâr burjuvazi söylemini düzenle daha uyumlu bir hale getirmiştir. Bu doğrultuda oluşan yeni orta sınıf da radikal ve geleneksel söylemleri büyük oranda terk edip, kapitalist tüketim tarzına adapte olmaya başlamıştır. Bahsi geçen yeni sınıf; şehirlerin lüks semtlerinde, güvenli sitelerde ve villalarda ikamet etmeye, lüks arabalara binmeye ve İslami koşullara sahip lüks otellerde tatil yapmaya başlamıştır. Muhafazakâr sermaye yapısındaki ve yaşam tarzındaki bu değişimler medya alanında da dönüşümlere yol açmıştır. 2000 öncesi daha çok küçük ve orta büyüklükteki işletmelerin, çok ortaklı İslamcı holdinglerin ve dar siyasal grupların sahipliğinde yürütülen medya faaliyetleri, muhafazakâr-İslamcı sermayenin büyümesiyle birlikte daha profesyonel bir hale gelmiştir. Muhafazakâr medya nitelik ve nicelik anlamında değişim ve gelişim göstermiştir. Bu değişim ve dönüşümün etkenleri arasında, kendisini “muhafazakâr demokrat” bir kimlik ve söylem ile ifade eden Adalet ve Kalkınma

Partisi'nin ideolojik, siyasal ve kültürel etkinin artırılması için sadece geniş halk desteğinin yeterli olmadığını görmesi de yer almaktadır. Bu doğrultuda siyasal iktidarın devamlılığı noktasında; kitleleri etkileme, faaliyetlerini daha güçlü ve etkin bir biçimde anlatma ve özellikle de sermaye yapısını kontrol altında bulundurma hususunda medyanın çok büyük bir öneme sahip olduğu görülmüştür. Muhafazakâr medyanın iktidara gelinen süreçte istenilen düzeyde ve etkili bir konuma sahip olmadığı tespit edilmiştir. Siyasal iktidar medyayı kendisinden önceki iktidarlar döneminde olduğu gibi, sadece dışarıdan müdahalelerle kontrol altında tutup propaganda ve yönlendirme aracı olarak görmemiş, medyanın merkezinde olmuştur. Muhafazakâr sermayenin özellikle medya alanında güç kazanmasıyla birlikte iktidar da güç kazanmıştır. Kendisini desteklemeyen küçük orandaki medya grubunu da dönem dönem yanına çekmiştir. Siyasal iktidar, süreç içerisinde kendisine yakın sermaye ile birlikte medyanın organizasyonunu gerçekleştirmiş ve neredeyse medyanın tamamına yakınına dönüştürmüştür. Ana akım medya etkisizleşmiş, kuruluşlar siyasal iktidara yakın sermaye gruplarına devredilmiştir.

Diğer yandan siyasal İslamcı-muhafazakâr sermaye gruplarının medya alanına girmesiyle birlikte büyük bir çoğunluğu iktidar yanlısı bir yayın çizgisi izleyen yeni bir medya oluşturulmuş ve medya merkezileşmiştir. Adalet ve Kalkınma Partisi aynı siyasal ideolojiden geldiği ve benzer tabana dayandığı Milli Görüş'ten bu noktada ayrılmaktadır. Milli Görüş hareketinin lideri Necmettin Erbakan'ın siyasi yaşamında, özellikle de iktidar blokuna dahil olduğu dönemde, kendisine muhalefet eden medya kuruluşları ile polemige girdiği görülmüştür. Erbakan bu medya gruplarını "bir kısım medya", "kartelci medya" olarak eleştirmiştir.

Muhafazakâr medyada görülen bir başka husus ise kimi yayın kuruluşlarında faiz veren banka ve çeşitli şans oyunu reklamlarının yer almasıdır. 2000 yılından önceki dönemde faizsiz kazancı ve faizsiz bankacılığı savunan muhafazakâr çevre ve muhafazakâr yayın kuruluşlarının, 2000'li yılların ortasından itibaren bu tutumlarının esnemeye başladığı görülmüştür. Başta *Yeni Şafak* gazetesi olmak üzere, *Türkiye* gazetesi ve FETÖ'nün yayın organı olan *Zaman* gazetesi de faiz veren bankalara ait reklamları yayınlamışlardır. Sonraki süreçte kamu bankalarının reklamları da gazetelerde yer bulmuştur. Bu reklamların yayınlanması muhafazakâr çevrelerde tartışmaları da beraberinde getirmiştir. *Yeni Şafak* yazarı Hayrettin Karaman gazetede 9 Eylül 2011'de yayınlanan yazısında, reklamların yayınlanmasındaki haklılıklarını gerekçelendirdiği yazısında eleştirilere yanıt vermiştir. Yayın çıkarmanın maddi zorluklarından

bahseden Karaman, “bu reklamları neden yayınlıyorsunuz” şeklinde eleştiride bulunanlardan “Bu yayınların yaşaması için ne yaptım” diye sorgulamalarını istemiştir.

Muhafazakâr medyada görülen bir başka dönüşüm ise içerikteki dönüşümdür. Haber dilindeki radikal söylemin zamanla daha ılımlı bir hale geldiği görülmüştür. Gazete manşetlerinde, televizyon ve radyo programlarında önceki dönemde dini ve geleneği öne çıkaran, laiklikle mücadeleyi vurgulayan dil yerine, siyasal iktidarın millet, devlet ve ülke kavramlarıyla bir olarak gören dilin yerleştiği gözlenmiştir. Bununla birlikte muhafazakâr medyada, bilhassa da gazetelerde siyasal iktidarın icraatları ve söylemleri benzer bir şekilde yayımlanmıştır. Gazete manşetleri zaman zaman birbirinin aynısı olmuştur. Haber dilinde görülen bir başka sorun da yargıya intikal etmiş çeşitli konularda objektif davranmak ve sürecin sonuçlanmasını beklemek yerine tarafgir ve suçlayıcı bir şekilde yayın yapılmış olmasıdır. Öte yandan toplumu ilgilendiren kimi önemli meselelerde haberin görmezden gelinmesi, sansür uygulanması ya da oto-sansür benzeri çeşitli yöntemlerin uygulanıyor olması da görülen diğer durumlardandır.

Öte yandan 1990’larda ve 2000’lerin ortasına kadar görece sisteme muhalif olan ve dini referanslarla meseleleri yorumlamaya çalışan, tartışma yürüten dergi çevrelerinin yoğun bir biçimde yer aldığı gözlenmiştir. Bu dönemde muhafazakâr-İslamcı medyada dini içerikler daha geniş yer bulmuştur. Özellikle 2010 sonrasında ise dini içerikli yazılar ve ilanlarda azalma görülmüştür. Dini vurguların yerini daha çok milliyetçi öğeler almıştır.

Bir başka gelişme ise muhafazakâr-İslamcı yayınlarda gazeteci ve yazar kadrosundaki çeşitliliktir. Geçmişte görülen, yalnızca bu çevreden gelen gazeteci ve yazarlardan oluşan bir medya yapısı değişiklik göstermiştir. Aralarında eski solcu ve liberallerin bulunduğu kimi gazeteci ve yazarlar muhafazakâr-İslamcı çevrenin yayın kuruluşlarında yer almaya başlamışlardır. Bu durum siyasal iktidarın politik yönelimleriyle paralellik göstermiştir. Murat Belge, Nabi Yağcı, Etyen Mahçupyan, Melih Altınok, Markar Eseyan, Roni Marqulies, Oral Çalışlar, Mehmet Altan, Cengiz Çandar, Gülay Göktürk, Şahin Alpay, Cemil Ertem, Rasim Ozan Kütahyalı gibi yazarların da aralarında olduğu entelektüel bir kesim; uzunca bir dönem iktidara yakın olmuş ve iktidarın hakikat inşasıyla orantılı bir biçimde hareket etmişlerdir. Bu isimlerden bazıları zamanla iktidara muhalif hale gelmiş, bazıları ise iktidar yanlısı duruşunu sürdürmüştür.

Kaynakça

- Adaklı, G. (2009). 2002-2008: Türk Medyasında AKP Etkisi. Uzgel, İ., Duru, B. (Der.), *AKP Kitabı: Bir Dönüşümün Bilançosu* içinde, Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Akay, Y. M. (2020). Muhafazakâr İdeolojinin Devlet ve Bürokrasi Anlayışı. Özkaral, M. (Ed.), *Siyasal İdeolojiler ve Kamu Bürokrasisi* içinde. İstanbul: Çizgi Kitabevi.
- Akdoğan, Y. (2000). *Siyasal İslam: Refah Partisi'nin Anatomisi*. İstanbul: Şehir Yayınları.
- Aktaşlı, H. U. (2011). Türk Muhafazakârlığı ve Kemalizm: Diyalektik Bir İlişki, *Doğu Batı*, 14 (58), ss. 147-161.
- Akkır, R. (2015). *Türkiye'de Muhafazakârlık*. İstanbul: Kutup Yıldızı Yayınları.
- Alpman, P. S. (2016). Harikalar Diyarından Muhafazakâr Masallar. Deniz, A. Ç. (Ed.), *Öteki Muhafazakârlık* içinde, Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Ataay, F. (2008). *Neoliberalizm ve Muhafazakâr Demokrasi*. Ankara: Deki Yayınevi.
- Burke, E. (2005). Gelenekselcilik, Kekes, J. (Der.), Canatan, B. (Çev.), *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, 1 (3), ss. 11-28.
- Duman, D. (1995). Türkiye'de İslami Yayıncılık, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 1 (2), ss. 127-141.
- Gencer, B. (2012). İslam'da Modernleşme 1839-1939. Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Güler, E. Z. (2010). Muhafazakârlık: Kadim Geleneğin Savunusundan Faydacılığa. Örs, H. B. (Der.), *19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Modern Siyasal İdeolojiler* içinde, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- İnce, H. O. (2010). *Muhafazakâr İdeoloji Din-Siyaset*. İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Karaarslan, F. (2016). 15 Temmuz Darbe Girişimi ve Muhafazakârlığın Türkiye Bağlamı - Türkiye'de Muhafazakârlığı Yeniden Düşünmek, *Muhafazakâr Düşünce*, 13 (49), ss. 21-36 Karpata, K. H. (2010). *Türk Demokrasi Tarihi*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Kaplan, Y. (2012), <https://t24.com.tr/haber/muhafazakar-medya-kendisine-ihanet-ediyor-iktidarla-iliskisi-cok-igrenc,206522>. Erişim Tarihi: 24.09.2021.

Kaynar, M. K. (2007). *Cumhuriyet Dönemi Siyasi Partileri (1923-2006)*. Ankara: İmge Kitabevi.

Mardin, Ş. (2012). *Türkiye'de Din ve Siyaset*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Marshall, G. (1999). *Sosyoloji Sözlüğü* (O Akınhay, D. Kömürcü, Çev.). Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.

Mollaer, F. (2017). *Muhafazakârlığın İki Yüzü*. İstanbul: Dergâh Yayınları.

Özbadem, F. (2013), <http://www.kitaphaber.com.tr/islamci-dergiciligini-tarihi-gelisimi-k1461.html>. Erişim Tarihi: 16.09.2021.

Özipek, B. B. (2017). *Muhafazakârlık Akıl, Toplum, Siyaset*. Ankara: Liberte Yayınları.

Safi, İ. (2007). *Türkiye'de Muhafazakâr Siyaset ve Yeni Arayışlar*. Ankara: Lotus Yayınevi.

Som, D. (1998, 13 Aralık). Vurdumduymazlık, *Cumhuriyet*, s. 17.

Tekin, Ü. (2004). *AK Parti'nin Muhafazakâr Demokrat Kimliği*. Ankara: Orient Yayınları.

Toprak, B. (1983). Milli Selamet Partisi. *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi Cilt: 8* içinde, İstanbul: İletişim Yayınları.

Uzgel, İ. (2010). AKP: Neoliberal Dönüşümün Yeni Aktörü. Uzgel, İ., Duru, B. (Der.), *AKP Kitabı: Bir Dönüşümün Bilançosu* içinde, Ankara: Phoenix Yayınevi.

Yanardağ, M. (2013). *Yeni Muhafazakârlık-Neo-Conlar*. İstanbul: Destek Yayınları.

Zürcher, E. (2017). Terakkiper Cumhuriyet Fırkası ve Siyasal Muhafazakârlık. Bora, T., Gültekingil, M. (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 5 Muhafazakârlık* içinde, İstanbul: İletişim Yayınları.

Karagül, İ. (2019, 3 Mayıs), "Yeni Şafak Türkiye'nin Son Yirmi Beş Yılı'nın Siyasi Tarihidir", *Yeni Şafak*.

"Otogarlar da Satışa Çıkıyor", 2003, 15 Temmuz, *Yeni Şafak*.

"Özelleştirme Tanıtımı İngiltere'den Başlıyor", 2004. 1 Nisan, *Yeni Şafak*.